

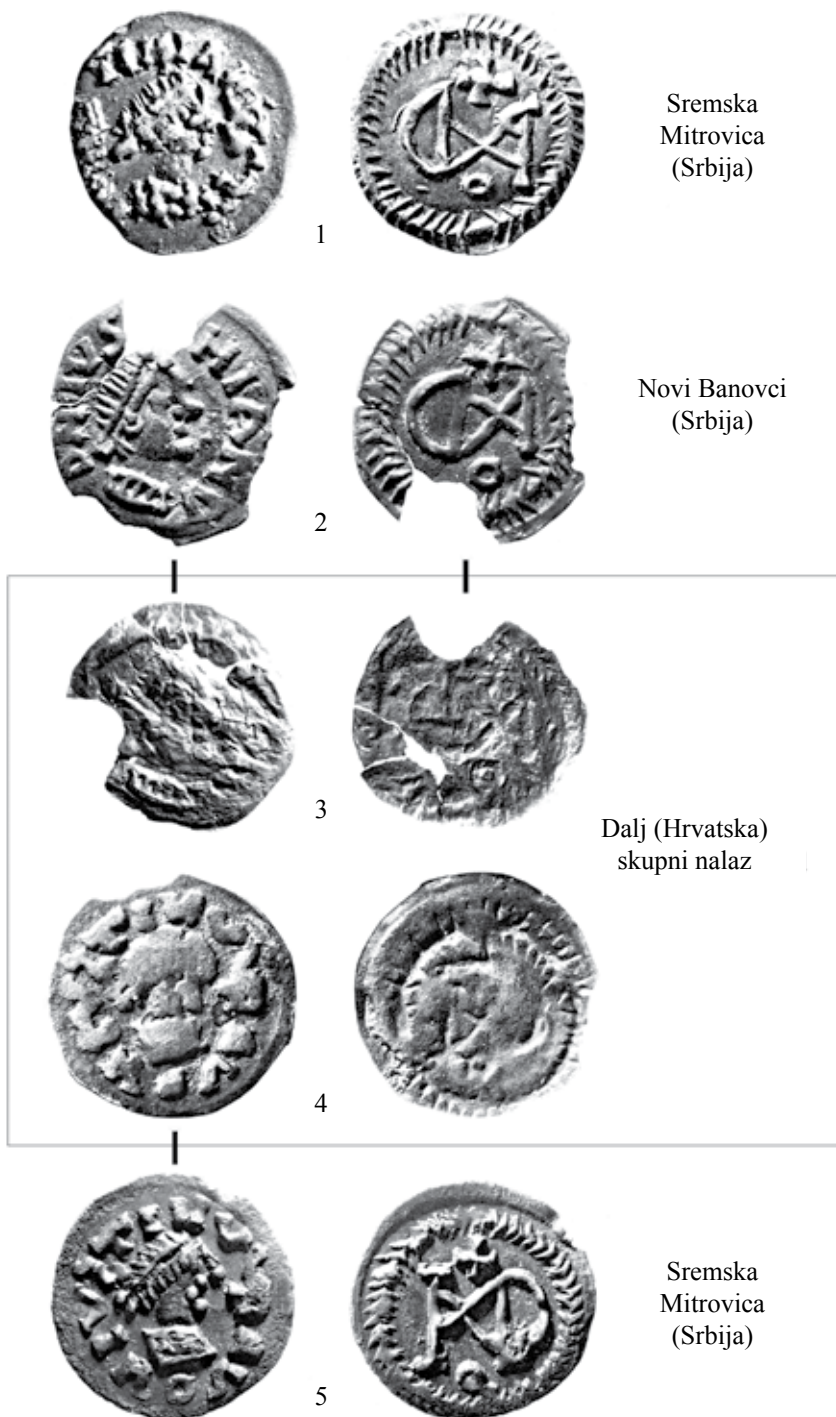
O SIRMIJSKOJ KOVNICI IZ VREMENA SEOBE NARODA - PONOVO I OD POČETKA

U tekstu se donosi kratak povijesni pregled istraživanja problema sirmijske kovnice i novca tzv. „sirmijske grupe“ iz vremena seobe naroda. Taj je pregled dopunjen zaboravljenim, novim ili nepubliciranim primjercima te numizmatičke skupine iz 6. stoljeća. Atribucija kovnice Istočnim Gotima i Gepidima i dalje je aktualna, a naraslo zanimanje za tu problematiku u novije vrijeme dodatno aktualiziraju vrlo brojni primjerci koji se u posljednjih petnaestak godina gotovo redovno pojavljuju na numizatičkim aukcijama diljem svijeta. Uz to, na tom prebogatom tržištu u izvjesnom su broju, osim službenih serija sirmijske kovnice, prisutni primjerci onovremenih „neregularnih“ izdanja i patvorine kojima se s vremena na vrijeme pridružuju više ili manje uspješne suvremene krivotvorine. Kao odličan korektiv za utvrđivanje autentičnosti pojedinih serija najprikladnije su stare muzejske akvizicije i nalazi iz arheoloških iskopavanja. Takvi primjerci, iako vrlo rijetki, od velike su važnosti te se ovom prigodom dodatno upozorava na više takvih primjeraka. Napose se upozorava na jedan primjerak nedavno nađen na Kamenici u Vinkovcima jer je unaprijedio numizmatička znanja o kovanju, serijama i optjecaju, a vjerojatno će unaprijediti i arheološka znanja jer je numizmatika najzanimljivija arheologiji kad može pomoći pri atribuciji i dataciji nalaza i nalazišta.

Postojanje i rad sirmijske kovnice novca iz vremena seobe naroda utvrdio je i prvi put strukovnoj javnosti predstavio hrvatski numizmatičar Josip Brunšmid 1924. godine.¹ Svoje pretpostavke temeljio je na primjercima srebrnog novca (pet komada) sličnih obilježja prikupljenih u bogatoj numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu, kamo su ti novci dospjeli darivanjem i otkupima od 1893. do 1910. godine. Argumenti za takvu tvrdnju bili su višestrani. Svi primjerci analiziranog novca iz pojedinačnih nalaza (Sremska Mitrovica i Novi Banovci) ili skupnih nalaza (Dalj) potjecali su s nalazišta na slavonsko-srijemskom području. Na aversima tih novaca osim ljudskog lika u profilu na desno više-manje jasno mogla su se iščitati imena dvaju bizantskih careva: na tri novca ime cara Justinijana (527.-565.), a na dva novca ime Justina II. (565.-578.). No pravi razlog za atribuciju novca Gepidima i njihovu kralju Kunimundu (oko 560.-567.) nalazio se na reversu novca, gdje se, mislio je Brunšmid, po uzoru na srebrni novac istočnogotskih kraljeva iz prve polovice 6. stoljeća, imalo prepoznati umjesto monograma njihova kralja Teodorika monogram gepidskoga kralja Kunimunda (sl. 1:1-5). Samo godinu dana kasnije Brunšmidovu tezu dopunio je i vlastitim opažanjima unaprijedio austrijski numizmatičar Friedrich Stefan². On je na nekim drugim pojedinačnim nalazima novca iz Posavine i slavonsko-srijemskoga područja (Sisak, Štrbinci, Dalj, Novi Banovci) temeljio tvrdnju da je sirmijska kovnica otvorena već za vladavine istočnogotskog kralja Teodorika i da je novac zasigurno kovala od vremena istočnogotskoga zaposjedanja Sirmija 504./5. godine pa sve do Teodrikove smrti 526.

¹ Brunšmid, 1924., 671-673; Brunšmid, 1924.a, 1-5.

² Stefan, 1925., 1-28, Taf. 298.

Slika 1.

godine. Pod gepidskom upravom, mislio je Stefan, kovnica u Sirmiju mogla je djelovati čak i prije vladavine Kunimunda te je, mislio je on, započela raditi već za vladavine Kunimundova oca kralja Turisinda (548. - oko 560.).

Brunšmidove i Stefanove teze nisu preispitivane desetljećima, ali ipak su znatno pridonijele tome da se u međuvremenu prepoznaju pojedini već prethodno objavljeni primjerci novca sirmijske kovnice (**sl. 2:1-2**),³ ali i tome da se pravilno definiraju i prikažu neki tada tek otkriveni grobni nalazi (Mengen, gr. 12/Ž).⁴ Kasnije su u čak tri navrata u hrvatskoj numizmatičkoj literaturi predstavljeni različiti primjerci sirmijske kovnice iz jedne zagrebačke privatne zbirke (pet komada): jedan do danas još uvijek unikatni primjerak Brunšmidove gepidske skupine „nađen... u Bosni”,⁵ tri primjerka Stefanove istočnogotske skupine „sigurno iz Srijema ili iz sjeverne Srbije oko Dunava”⁶ te još jedan primjerak iste skupine objavljen bez podatka o provenijenciji.⁷ Početkom 60-ih godina prošloga stoljeća objavljen je još jedan primjerak sirmijske četvrtsilikve Stefanove skupine ponađen u Sremskoj Mitrovici.⁸ Dvadesetak godina kasnije spomenuti su također i neki drugi nalazi, nažalost, bez numizmatičkih podataka i adekvatne dokumentacije.⁹ Popisu primjeraka s podacima o nalazištu pridodani su 1981. godine još neki primjerci: jedan vjerojatno srijemski nalaz novca Brunšmidove gepidske skupine iz numizmatičke zbirke današnjeg Narodnog muzeja Slovenije u Ljubljani,¹⁰ jedna brončana imitacija Stefanove istočnogotske skupine iz privatne numizmatičke zbirke u Zagrebu nađena u Srijemu ili Slavoniji,¹¹ a iz numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja

³ *Sambon*, 1912., 6 br. 31, Tav. I:31 (coll. Santangelo, Museo Archeologico di Napoli). Osim ovog novca kovanog u ime cara Anastazija u starijoj literaturi spominje se i jedna sirmijska četvrtsilikva kovana u ime cara Justina I., koja, za razliku od prethodne, među dosad poznatim sirmijskim četvrtsilikvama još uvijek nema adekvatne analogije. Tu četvrtsilikvu prvi je predstavio Lodovico A. Muratori (1739., 553-534), a nakon njega na taj su se primjerak, nekad u posjedu Dominika de Conradisa, navraćali i spominjali ga mnogi, npr. *Eckhel*, 1779., 533, br. 2 = *Friedländer*, 1844., 28 Nr. 4, Taf. I:4 = *Stefan*, 1925., 8-9 = *Kraus*, 1928., 95 Nos. 73/74, 103 n. 13 (s napomenama o različitoj grafiji završetka aversne legende) = *Demo*, 1994., 140-141, bilj. 57. Bez adekvatne analogije u suvremenom numizmatičkom materijalu sirmijske kovnice jest i primjerak iz zbirke talijanskog numizmatičara *G. Taninija*, (1791., 381) na koji je svojevremeno također upozorio *Friedländer*, 1844., 28. - Jedan srebrnjak „d'une fabrique barbare et avec des légendes incorrectes” nalazio se svojevremeno i u zbirci slavnog danskog arheologa i numizmatičara C. J. Thomsena (1873., 81, Nr. 988 = *Erslev*, 1992., 75 Nr. 988), koja je nakon vlasnikove smrti otkupljena za Kraljevski numizmatički kabinet u Kopenhagenu. Novac je kao primjerak svoje Gepidima atribuirane „sirmijske” grupe, ne navodeći detalje, slikom predstavio *Melich*, 2014., 43 Fig. 22.

⁴ *Werner*, 1933./1936., 89-96. Za noviju arheološku objavu ovog nalaza v. *Walter*, 2008., 247 br. 20:1, Taf. 6:20.1/1-10.

⁵ *Meixner*, 1956., 4-5.

⁶ *Meixner*, 1968., 53-55, Tab. 6.

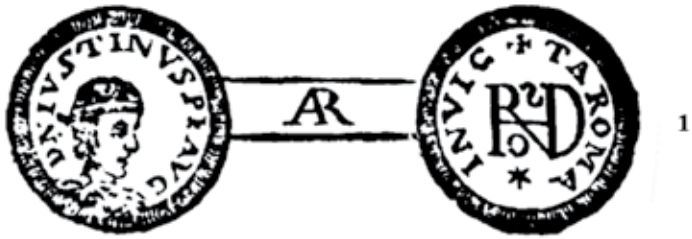
⁷ *Meixner*, 1963., 9-10 s tablom.

⁸ *Kat. Zemun*, 1962., 93, Tb. III:1 (slika reversa), s napomenom da je novac pronađen na lokalitetu br. 21; *Popović*, 2003., 326 br. 6.

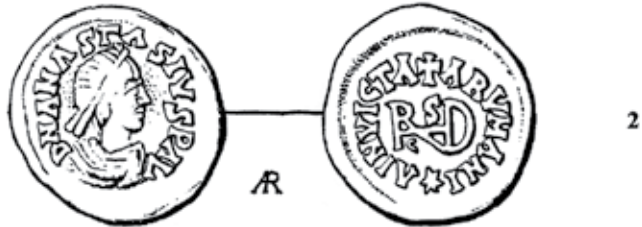
⁹ *Popović*, 1982., 556 Abb. 12 = *Popović*, 2003., 248 Sl. 12, nalaze vezuje uz lokalitete br. 50-53. Nejasan je pak, jer je ostao neprotumačen, podatak o postojanju „dve Kunimundove četvrtsilikve” pohranjene u Muzeju Srema u Sremskoj Mitrovici (nađene navodno u neposrednoj okolici grada), a taj podatak donosi *Mrkobrad*, 1980., 56 bilj., 370.

¹⁰ *Demo*, 1981., 465, 474, T. 3:B.

¹¹ *Demo*, 1981., 459, 471, T. 3:A.

Muratori 1739, pp. 553-554

Sambon 1912, 31

Slika 2.

TEODORIK

ANASTAZIJE	JUSTIN I
(491-518)	(518-527)

← 9. srpanj 518. godine →

1

2

Demo 76

Rauch 98/2015, 786

Slika 3.

u Zagrebu jedan dotad neobjavljeni primjerak novca sirmijske kovnice kovan u ime cara Anastazija, nađen u Sisku,¹² a važan danas više nego u vrijeme te prve njegove objave. Naime, odnedavna je postao jedini zasad poznati primjerak reversom povezan s novcem sirmijske kovnice kovanim u ime cara Justina I. (*Rauch*, 98/2015., 786) pa se stoga može datirati u 517./518. godinu i u vrijeme prije 9. srpnja 518. (sl. 3:1-2)

Potrebno je naglasiti da do 90-ih godina 20. stoljeća Brunšmidove i Stefanove teze nisu posebno razmatrane, ali nisu niti dovođene u pitanje, što potvrđuju još uvijek korisni katalogi bizantskog novca bečke numizmatičke škole tiskani 1973. i 1975. godine. Njihov autor W. Hahn uvrstio je srebrne kovove sirmijske kovnice u svoju shemu istočnogotske monetarne produkcije,¹³ a dotad poznati fundus te kovnice, koju je označio efemernom, upotpunio je dvama dotad nepoznatim primjercima iz dviju europskih muzejskih zbirki (Dresden, Glasgow).¹⁴ Nešto kasnije iz Zagreba je upozoreno na neuobičajenosti i probleme vezane uz težinski sustav sirmijskih četvrtsilikvi neprimjeren istočnogotskoj, ali i istovremenoj bizantskoj monetarnoj praksi. Zamijećeno je također da su elementi kovničkoga stila i grafija pojedinih slova svojstveniji pojedinim bizantskim kovnicama druge trećine 6. stoljeća, a zbog velikog nesrazmjera u zastupljenosti novca kovanog u ime cara Anastazija naspram novca kovanog u ime cara Justina I., upozoreno je i na mogućnost da rad sirmijske kovnice iz istočnogotskog vremena nije morao početi upravo 504./505. godine nego nešto kasnije te da kovanje nije moralo trajati sve do Teodorikove smrti 526. godine, nego je moglo biti okončano i nešto ranije (npr. 523. godine).¹⁵ Naznake nekih novih razmišljanja, eventualnog redefiniranja ili čak nekog još radikalnijeg zahvata u problematiku sirmijskih četvrtsilikvi, mogle su se naslutiti već 1984. godine, kad je W. Hahn u tekstu o istočnogotskoj kovnici iz Teodorikova vremena u Milanu (Mediolanum) najučestalije primjerke sirmijske kovnice, tj. one primjerke s Teodorikovim monogramom i legendom INVICTA ROMA, odlučio nazvati barbarskima (*barb.*) i definirati ih kao imitacijsko kovanje (*imitative Prägung*).¹⁶ Ipak, nakon te zanimljive najave, ništa se važnije nije mijenjalo gotovo cijelo desetljeće i tek je 1993. godine sirmijska kovnica nenadano obogaćena jednom novom i dotad posve nepoznatom serijom navodno iz poslijegepidskog vremena (*nachgepidischer Zeit*) predstavljenom čak trima primjercima istoga kalupa, a sva tri s podacima o nalazištu. Prvi primjerak nađen je na sjeveroistoku Austrije u Petronellu (*Carnuntum*) i jedini je od ta tri novca dokumentiran opisom i fotografijom. Druga dva primjerka navodno su iz Banata na sjeveroistoku Srbije (spominju se Vršac i Zrenjanin), ali u njihovu se izvornost desetak godina kasnije vrlo

¹² *Demo*, 1981., 458, 471, 477 br. 22, T. 1:22 (ex coll. Benko Horvat) = *Demo*, 1994., 85, br. 76, 113 Pl. 6:76; 269; *Gennari* 2016, 126 br. 110.

¹³ *Hahn*, 1973. (*MIB* I), 86-87, 140, br. 46 i 50, Prägetabelle XI; *Hahn* 1975. (*MIB* II), 146, br. 46²⁻⁵ i 50², Taf. 40:46²⁻⁵ i 50².

¹⁴ *Hahn*, 1975. (*MIB* II), 146, br. 46²⁻³.

¹⁵ *Demo*, 1981., 459-460, 464-465, 472-474.

¹⁶ *Hahn*, 1984., 237-238, Tab. III:51.

ozbiljno posumnjalo.¹⁷ Samo godinu nakon objava tih triju novaca objavljen je veći broj sirmijskih četvrtsilikvi iz istočnogotskog i gepidskog vremena — pojedini primjerci s podacima o mjestu i vremenu nalaza (Sremska Mitrovica, Salakovac, Golubinci-Selište, Vinkovci) - iz muzejskih (i privatnih) zbirki u Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji. Tako je broj poznatih serija, kalupa, ali i onovremenih patvorina novca sirmijske kovnice tada prvi put znatnije porastao.¹⁸ Tom prigodom predstavljen je i protumačen prvi primjerak dotad nepoznate sirmijske istočnogotske serije VICFAI+RIAAV iz Muzeja Slavonije u Osijeku (**sl. 4.1**),¹⁹ karakteristične ne samo zbog spomenute reversne legende već i stoga što je upravo ta serija novca u međuvremenu postala toliko čestom na numizmatičkim aukcijama da ju zasad možemo držati najbrojnijim poznatim sirmijskim otkovom istoga kalupa. Uz to, od siječnja 2017. ta je skupina povezana s novim, dosad nepoznatim reversnim kalupom koji karakterizira legenda IIIVI C+TAROIHA, Teodorikov monogram s obrnutim S, (sedmerokraka) zvijezda na mjestu slova O i perl-bordura na aversu i reversu novca.²⁰ (**sl. 4.2**) U međuvremenu publicirano je još samo nekoliko neobjavljenih primjeraka novca sirmijske kovnice iz Muzeja Slavonije u Osijeku (dva komada),²¹ Muzeja Srema u Sremskoj Mitrovici (jedan komad)²² i Narodnog muzeja u Beogradu (dva komada).²³ Ovdje bi također vrijedilo upozoriti i na jedan zaboravljeni primjerak novca sirmijske kovnice koji je numizmatičkoj zbirki Ashmolean Museuma u Oxfordu 1941. godine oporučno ostavio Sir Arthur J. Evans (1851.-1941.), poznati engleski arheolog koji je u svojim ranim

¹⁷ *Agram—Hahn*, 1993, 78-79, osim opisanog novca u članku se spominju i primjerci navodno istog kalupa iz Zrenjanina (*Zvonjanin / Nagy Beszerek*, sic !) i Vršca (*Vrsak / Werschetz*, sic !) u srbijanskoj Vojvodini, koji su svojevremeno pripadali zbirki austrijskog numizmatičara Friedricha Stefana (1886.-1962.). Njegova zbirka novca iz vremena velike seobe naroda, sastavljena od „2.637 Münzen, davon 891 in Gold“, kupljena je za Numizmatički kabinet Bode-Museuma (Staatliche Museen) u Berlinu 1993. godine, *Kluge*, 1994., 64-67; *Kluge*, 2014., 10. Zanimljivo je da ni jedna od tih dviju četvrtsilikvi nije izložena pa ni predstavljena u publikaciji koja se drži svojevrsnim izložbenim katalogom te svjetski poznate zbirke (*Kluge*, 2004.). Ipak spomenuti primjerci srebrnog novca mogu se pronaći na internetskim stranicama tog muzeja (SMB-digital online collections database), gdje su oba novca predstavljena kao falsifikati, a Zrenjanin se kao nalazište niti ne spominje (Vršac/Werschetz, Nr. 18252140; bez nalazišta, Nr. 18254929). Treba upozoriti da reversi novca iz Petronella (*Carnuntum*) i novaca iz berlinskog muzeja jesu slični, ali nisu identični, kako se svojevremeno ustvrdilo.

¹⁸ *Demo*, 1994., 84-85, br. 69-81 (113 Pl. 6), 89-90, br. 122-127 (116 Pl. 9), 97, br. 193-195 (119 Pl. 12), 136-138, 140-141, 147-148.

¹⁹ *Demo*, 1994., 84, br. 69, 113 Pl. 9:69, 136-138. Potrebno je upozoriti da A. Gennari (2015., 27, bilj. 48) objavu tog novca pripisuje njemačkom povjesničaru L. Schmidt (1969., 348), što, dakako, nije istina. Nakon objave osječkog primjerka sirmijske skupine VICFAI+RIAAV trebalo je punih dvanaest godina do pojave još jednog novca istoga kalupa (*Lanz*, 128/2006., 998). Potom se u samo dvije godine saznalo za još nekoliko primjeraka. Ovamo pribrajam i primjerak objavljen kao dio zbirke Charlesa B. Smitha Jr. (Montgomery Village, Md., SAD), v. *Smith*, 2007., 16-17, br. 64. Novi val novca iz te skupine pojavio se na aukcijama 2010. i 2011. godine, a nakon dvogodišnje stanke slijedio je i treći val pojave tih novaca; oni se pojavljuju sve do danas, a osobito su se obilno pojavljivali upravo 2015. godine.

²⁰ N-N, 49/2017., 756.

²¹ *Kat. Osijek*, 2009., 21 br. 13 (2 kom.).

²² *Milošević*, 2001., 101 (Sremska Mitrovica-Glac).

²³ *Radić-Ivanišević*, 2006., 104-105, br. 212-213 (Tab. 13:212-213).

Prve istočnogotske emisije kovane u Sirmiju nakon 504./5. godine

Slika 4.

Ashmolean Museum, Oxford (ex coll. J.A. Evans)

Slika 5.

danima putovao, istraživao i pisao o krajevima na jugoistoku tadašnje Austro-Ugarske Monarhije, a nakratko i živio u njima, gdje je taj novac najvjerojatnije i nabavio (sl. 5.).²⁴

Od 1995., 1996. i 1997. godine nadalje novac sirmijske kovnice sve se češće i u sve većem broju počeo pojavljivati u prodajnim katalogima numizmatičkih aukcijskih tvrtki, isprva u Münchenu (*Lanz, Aufhäuser*), a potom u Londonu i Lancasteru, PA (*CNG*) te u New Yorku (*Italo Vecchi*). Nakon kraćeg zastoja trend ponude i potražnje ponovno je porastao između 2008. i 2010. godine, a uz neprestani rast potražnje, dosad vjerojatno najveća ponuda novca sirmijske kovnice iz vremena seobe naroda na numizmatičkim aukcijama u Europi i Sjevernoj Americi zabilježena je 2014. i 2015. godine, a čini se da se u 2016. i 2017. godini taj trend nastavlja.

Već 80-ih godina prošloga stoljeća naslućivalo se preslagivanje istočnogotskih numizmatičkih postavki, ali ono je znanstveno provedeno tek četvrt stoljeća kasnije. To je proveo M. A. Metlich, numizmatički nasljednik W. Hahna. Odlučio je iz istočnogotskog numizmatičkog korpusa posve izlučiti i isključivo Gepidima pripisati sve primjerke koji su držani novcem sirmijske kovnice iz vremena seobe naroda. Sav taj 2004. godine ne osobito brojani novac nazvao je „sirmijskom“ grupom („*Sirmium*“ group), svrstao ga je među polusilikve, a početak kovanja odlučio je staviti u vrijeme vladavine cara Justinijana (527.-565.).²⁵ Među najranije sirmijske otkove svrstao je primjerke s imenom cara Anastazija na aversu i s Teodorikovim monogramom okruženim legendom INVIC(T) A ROMA na reversu. Nakon toga slijedilo bi kovanje novca s imenom cara Justinijana i Justina II. na aversu i s navodno „iskrivljenim“ ili „pojednostavljenim“ Teodorikovim monogramom na reversu. Među posljednje kovove pripadali bi rijetki primjerci s enigmatičnim i posve osebnim gepidskim sadržajem na reversu koji sačinjavaju križ sa slovom C u polju lijevo i zvijezdom u polju desno. Slovo C, pretpostavljeno je tom prigodom, označavalo bi ime Kunimunda, posljednjeg gepidskoga kralja ubijenog 567. godine u bitci s Langobardima.

Metlichovoj tezi nedavno je suprotstavio svoja, poprilično drukčija razmišljanja i zaključke nezavisni talijanski numizmatičar A. Gennari. Njemu prije svega pripadaju zasluge za to što je uspio prikupiti i na jednom mjestu prikazati gotovo sav dosad objavljen numizmatički fundus sirmijske kovnice (ponajviše onaj aukcijski). Njega je po uzoru na svog predhodnika nastavio nazivati sirmijskom grupom (*the Sirmium group / gruppo di Sirmium*). U katalogu njegova rada, objavljenom zasad jedino u digitalnom obliku,²⁶ osim primjeraka sirmijske kovnice prikupljene su i brojne, prepoznate i nepoznate onovremene patvorine i moderni falsifikati većim dijelom nastali upravo po uzoru na novac sirmijske kovnice. To je problem koji potiče na razmišljanje, ali i na

²⁴ Novac koji je Sir A. J. Evans vjerojatno nabavio baš na jugoistoku Europe sedamdesetih godina 19. stoljeća imao sam prilike držati u rukama, analizirati i snimiti prigodom studentskoga posjeta Ashmolean Museumu u Oxfordu 22. svibnja 1985. (tež. 0,75g; 16 mm; 5h).

²⁵ *Metlich*, 2004., 43-44.

²⁶ *Gennari*, 2016. Na digitalne prikaze istraživanja nezahvalno je osvrtni se i detaljnije ih tumačiti jer oni mogu već sutradan biti izbrisani ili pak zamijenjeni nečim drugim i drukčijim pa pozivanje na takvo što lako gubi vrijednost znanstveno *provjerljivog* podatka. Ipak, zbog respekta prema velikom poslu koji je napravljen prikupljanjem spomenute numizmatičke građe i podataka o njoj, procijenio sam da je na trud, istraživanja i prikazane rezultate Alaina Gennarija potrebno upozoriti, propitivati ih i uvrstiti ih, prema potrebi ali i s oprezom, u svaki daljnji istraživački rad.

potragu za adekvatnim i vjerojatno teško dokučivim tumačenjima. Prikupljenu građu, u kojoj građa pohranjena u muzejskim zbirkaama ne dostiže ni 10 %, razvrstao je u devet tipoloških skupina, a rezultate svojih istraživanja sažeo je u tvrdnji o radu sirmijske kovnice u vrijeme istočnogotske vladavine, koja obuhvaća razdoblje od 505./510. do 527./528. godine, tj. započinje zaposjedanjem Sirmija i uspostavom istočnogotske uprave u vrijeme kralja Teodorika (493.-526.), a završava početkom ili prvih godina vladavine njegova nasljednika i sina Atalarika (526.-534.). Sukladno takvoj dataciji Teodorikovu vremenu pripadale bi sirmijske kovanice obilježene imenom bizantskih careva Anastazija (491.-518.) i Justina I. (518.-527.), a Atalariku kovanice s imenom cara Justinijana (527.-565.).²⁷

Već je spomenuto da aukcijski katalogi posljednjih godina nude obilnu numizmatičku građu sirmijske kovnice iz vremena seobe naroda, a prikladnu ponajprije za tipološka istraživanja i probleme s tim u svezi. Autentičnost ponuđene građe katkad je vrlo upitna, a potom i teško provjerljiva jer njihova više ili manje kvalitetna fotografija publicirana u aukcijskom katalogu teško može pomoći u rješavanju problematičnih „situacija” i postavljanju ispravnih „dijagnoza”. Naprotiv, arheološki nalazi i građa s pouzdanom provenijencijom ili podacima o okolnostima nalaza kojima autentičnost nije upitna, pripada u pravu pravcatu rijetkost. Stoga me je nedavno ugodno iznenadio i nadasve razveselio e-mail pristigao iz Vinkovaca u rano poslije podne 25. kolovoza 2015. Javljao mi se, gotovo bi se moglo kazati „ravno s terena”, kolega Hrvoje Vulić, kustos u Gradskom muzeju Vinkovci „u vezi s novcem” koji su tamošnji arheolozi pronašli „prije 3 sata na Kamenici u temelju jedne grobnice”, ali ga, kako je u daljnjem tekstu naglasio „pregledom literature” nisu „uspjeli identificirati”. Pribilježeno je također da je novac srebrn, „mase 0,68 g, promjera 1,6 cm i debljine nešto manje od 1 mm”. E-mailu su bile priložene i fotografije aversa i reversa pa mi je već i na prvi pogled bilo jasno da je to primjerak vrlo rijetke skupine srebrnog novca sirmijske kovnice. Takav novac stručna literatura različito tumači te ga drži ili istočnogotskim ili gepidskim ili pak istočnogotsko-gepidskim, pripisujući ga u novije vrijeme uglavnom ili prvoj polovici ili pak drugoj trećini 6. stoljeća. Uz to, priložene fotografije upućivale su na zanimljivu i vrlo rijetku inačicu novca spomenute sirmijske kovnice uz koju se vezuju ili se mogu vezati kojekakve dvojbe ali i različita tumačenja. Moje promišljanje se, jer se na aversnoj strani novca jedva išta moglo razaznati, ponajprije odnosilo na bolje očuvanu reversnu stranu. Za nju sam u odgovoru kolegi Vulić priložio PDF jednog za to nezaobilaznog članka i upozorio ga da to činim zato „da se ufurate u problem” jer „stvari nisu tako jasne kako će vam se na prvi pogled činiti”. Nakon ljubaznog odgovora i zahvale kolege Vulića komunikacija o toj temi nije obnavljana, a spomenuti novac već je sljedeće godine objavljen na čak dva mjesta, svaki put s pomalo drukčijim objašnjenjem: prvi put jednostavno i bez puno riječi kao langobardski novac („Lombard coin”),²⁸ a drugi put slično, ali s više opreza i promišljanja.²⁹

²⁷ Gennari, 2016., 73-75, 82.

²⁸ Vulić, 2016./2016.a, 91-92.

²⁹ Vulić, 2016.b, 139 Abb. 7, 141.

Slika 6.

Prikaz triju križeva u vijencu u smislu shematiziranoga prikaza scene na Golgoti na reversu novca iz Kamenice (sl. 6:1; 7:4) rijetkost je,³⁰ ali ne i numizmatička novina jer ga poznaju i nose dva već dobro poznata srebrna novca, oba iz nalazišta u Sloveniji: jedan otkriven daleke 1903. godine na Kranj-Lajhu (sl. 6:2) u jednom od grobova tamošnjeg velikoga groblja iz vremena seobe naroda (gr. 266),³¹ i tome primjerku identičan primjerak (isti kalup) otkriven šezdesetak godina kasnije na Rifniku nedaleko od Celja (sl. 6:3) u jednom od grobova na manjem groblju iz vremena seobe naroda (gr. 39).³² U starijoj stručnoj literaturi primjerak iz Kranja isprva je pripisivan kovanju langobardskoga kralja Klefa (572.-574.), zatim je svrstavan među gepidske silikve kovane nakon 567. godine,³³ potom su oba spomenuta nalaza bila pripisana Langobardima, pri

³⁰ U arheološkoj ostavštini ranog Bizanta figurativni prikazi scene na Golgoti također su rijetki i uključuju artefakte hodočasničke *eulogiae* iz 6. i 7. stoljeća. Među njima se kao najsjajniji primjerci ističu male, minuciozno ukrašavane olovne ampule pohranjene u nekoliko američkih muzeja (Dumbarton Oaks u Washingtonu, the Detroit Institute of Arts Museum, the Cleveland Museum of Art), u jednoj privatnoj zbirci u Münchenu, u Arheološkom muzeju u Carigradu (arheološki nalaz prigodom iskopavanja bizantske luke u carigradskoj četvrti Yenikapi) ili pak u trezoru katedrale u Monzi (više primjeraka). Osim na olovnim ampulama, rijetkost je i prikaz scene na Golgoti urezan u maleni kožni privjesak-amulet koji čuva pariški Cabinet de Médailles (Ross, 1962., 71-72, br. 87, Pl. XLVIII; Vikan, 1982., 40-42; Kat. Paderborn, 2001., 189-190, br. 1.71; Arad, 2007., 62-67; Sever, 2016., 35-48). Prikazi Kristova križa na Golgoti pojavljuju se i na reversima zlatnika kovanih za bizantskoga cara Tiberija II. Konstantina (578.-582.), a nakon njega križ su na svoje zlatnike stavljali i drugi bizantski vladari: tijekom 7. stoljeća Heraklije, Konstans II., Konstantin IV., Justinijan II. i Leoncije, a u prvoj polovici 8. stoljeća Tiberije III., Filipik, Anastazije II. i Teodozije III. Na reversima srebrnog bizantskog novca križ se pojavio kasnije i zadržao se još neko vrijeme.

³¹ Žmavc, 1903., 249-250, Fig. 206 (gr. 50/1903); Šmid, 1939., 4 Abb. 14, Stare, 1980., 70, 116, T. 8:10 (gr. 266); Vinski, 1980., 19 Sl. 11:1.

³² Bolta, 1969., Y 110:1; Bolta, 1972., 127, sl. 4; Bolta, 1978., 516; Bolta, 1981., 32 T. 6.

³³ Stefan, 1943., 87.

JUSTINIJAN (527.-565.)

1

Rauch 103/2017, 603

JUSTIN (565.-578.)

2

MZR 176/2016, 614

3

NAC 75/2013, 431

4

Vinkovci-Kamenica
gr. 14

Slika 7.

čemu je navedeno da su iz nešto kasnijeg vremena (druga pol. 7. st.),³⁴ a prije petnaestak godina bili su vraćeni u prethodno vrijeme te datirani u drugu polovicu 6. stolje-

³⁴ Kos, 1981., 584-586; Kos, 1981.a, 101; Kos, 1986., 229, Pl. 10:15-16 = Kos, 1988. (FMRSI I-II), Nr. 113, 29 (Kranj-Lajh), Nr. 367/2 29 (Rifnik); Kat. Ljubljana 1991., 63, br. 38 (Rifnik), 64, br. 39 (Kranj). O tom problemu i pojedinim nakon Kosove teze iznesenim razmišljanjima arheologa i njihovim reakcijama, v. Demo, 1994., 260-261.

ća.³⁵ Jednako osebujan prikaz kao i prikaz na reversu nalazi se na aversu tih novaca. Na njima dominira frontalni prikaz anđela s bisernom bordurom (aureola ?) vrlo sličan prikazu na pojedinim ranobizantskim ukrasnim predmetima iz Bosne i Hercegovine (medaljoni iz Turbeta) i Slovenije (kružna fibula-relikvijar s Rifnika).³⁶ Još jedan novac s prikazom Golgote s tri križa na reversu pojavio se 2013. godine kada se u Zürichu na aukciji jedne tamošnje aukcijske tvrtke (*NAC* 75/2013, 431) pojavio srebrni novac s prikazom identičnim prikazu kakav se nalazi na već spomenutim primjercima iz Kranja i Rifnika (**sl. 7:3**). Ipak, na aversu tog novca, za razliku od spomenuta dva novca, nije se nalazio prikaz anđela nego uobičajeno carsko poprsje okrenuto nadesno s legendom *in continuo*, koja je grafijom pojedinih slova (npr. drugo slovo S), veličinom slova i evidentnom kratkoćom upućivala na sirmijske uzore i ondje kovan novac u ime cara Justina II. (565.-578.).³⁷ U istom kalupu u kojem je kovan taj ciriški primjerak — treba naglasiti da njega karakterizira *iskrivljena* grafija aversne legende - kovan je i novac pronađen u podnici groba 14 na Kamenici kod Vinkovaca (**sl. 7:4**).³⁸ Osim toga od proljeća 2016. poznat je još jedan primjerak identičnog aversa (*MZR* 17/2016, 614), ali drukčijeg reversa, na kojem se pak prepoznaje inačica monograma u starijoj literaturi obično pripisivanoga gepidskom kralju Kunimundu (**sl. 7:2**). Stoga mislim da bi upravo ta varijanta monograma, bez obzira na to da je ili nije Kunimundov, pripadala kovanicama nastalima u sirmijskoj kovnici nešto ranije, tj. posljednjih godina vladavine cara Justinijana, koje obuhvaćaju razdoblje od treće trećine 564. godine do poslije 15. 11. 565. godine. (**sl. 7:1**)

Zaključno je potrebno naglasiti da je nazivom „sirmijska grupa“ danas obuhvaćen tipološki raznolik i dominantno srebrni novac sličnih obilježja (metrološki sadržaji, koncepcija, stil i graviranje aversa i reversa, rasprostiranje u slučajnim, grobnim i skupnim nalazima). U toj skupini znatan ali ne i jedini dio čine primjerci prvotno atribuirani sirmijskoj kovnici iz istočnogotskog i gepidskog vremena u smislu Brunšmidovih i Stefanovih teza iz 1924. i 1925. godine. Zajedno s tim novim nazivom produkciji sirmijske kovnice, nekad datiranoj u vrijeme oko 504./5. do 567. godine, u novije vrijeme pridodano je i drukčije, redovito više ili manje reducirano vrijeme kovanja: prema jednoj zamisli kovanje se odvijalo u post-istočnogotskom vremenu gepidske uprave Sirmijem i trajalo je do 567. godine (Metlich, 2004.), a prema drugoj zamisli kovanje se odvijalo tijekom istočnogotske uprave, ali u još kraćem vremenu od oko 505./510. godine do oko 528. godine (Gennari, 2015.). Ta pojednostavljenja najvjerojatnije su motivirana uvjerenjem da se na taj način može posve otkloniti primisao o nekom prekidu u kovanju sirmijske kovnice ili o eventualnom vremenskom razmaku između kovanja istočnogotskih i gepidskih serija, a takve su se primisli isprva činile atraktivnim i lako prihvatljivim zamislima. Proturječnosti su u međuvremenu ipak svakim danom bivale sve uočljivije. Najviše su se isticale tipološke raznolikosti. One su zbog velikog broja poznatih primjeraka sirmijske kovnice danas uočljivije, a time i analitički važnije nego

³⁵ Martin, 2000., 194-196. O gr. 39 i njegovu stratigrafskom položaju (mladi stupanj II. skupine grobova sjevernoga dijela groblja), v. Vičić, 1989., 439, 444, 453.

³⁶ Preložnik, 2008., 207, s komparativnom građom i literaturom o tom problemu.

³⁷ Službena grafija aversne legende sirmijske kovnice u vrijeme Justina II. tekla je *in continuo*, a glasila je OИ IVZTINVZ PAV (**sl. 1:4-5**).

³⁸ Novac iz Kamenice najvjerojatnije je prekov kovan u istrošenom kalupu.

što su bile prije devedesetak i više godina. U tom smislu tumačenja sklona isključivoj istočnogotskoj ili isključivoj gepidskoj provenijenciji sirmijske grupe nisu i ne mogu biti održiva.

Literatura

- Alram, Michael-Hahn, Wolfgang*, 1993. Außergewöhnliche Streufundmünzen der Spätantike und des Mittelalters aus Österreich (I), Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft XXXIII/5, Wien, 1993., 77-87.
- Arad, Lilly*, 2007. The Holy Land Ampulla of Sant Pere de Casserres - a Liturgical and Art-Historical interpretation, Miscellània Litúrgica Catalana 15, Barcelona, 2007., 59-86.
- Aufhauser - Bankhaus, Aufhauser*, München.
- Bolta, Lojze*, 1968. Rifnik (Prazgodovinska in poznoantična naselbina in poznoantično grobišče) [Rifnik (Urgeschichtliche und spätantike Siedlung und spätantikes Gräberfeld)], Celjski zbornik, Celje, 1968., 209.-224. [njem. 224.-225.].
- Bolta, Lojze*, 1969. Nécropole du Bas-Empire à Rifnik près de Šentjur, Archaeologia Jugoslavica 12, Beograd, 1969., Y 109 - Y 118.
- Bolta, Lojze*, 1972. Poznoantično grobišče na Rifniku pri Šentjurju [Spätantikes Gräberfeld auf Rifnik bei Šentjur], Arheološki Vestnik, 21.-22. (1970.-1971.), Ljubljana, 1972., 127.-140. [njem. 139.-140.].
- Bolta, Lojze*, 1978. Rifnik, provinzialrömische Siedlung und Gräberfeld, Arheološki vestnik, 29, Ljubljana, 1978., 510-517.
- Bolta, Lojze*, 1981. Rifnik pri Šentjurju - Poznoantikna naselbina in grobišče [Rifnik - Spätantike Siedlung und Gräberfeld], Katalogi in monografije, 19, Ljubljana, 1981.
- Brunšmid, Josip*, 1924. Novci gepidskog kralja Kunimunda, Strena Buliciana, Zagreb-Split, 1924., 671-673.
- Brunšmid, Josip*, 1924. Die Münzen des Gepidenkönigs Kunimund, Numismatische Zeitschrift, 17 (57), Wien, 1924., 1-5.
- CNG - Classical Numismatic Group Inc.*, Lancaster - London.
- Demo, Željko*, 1981. Novac germanskih vladara druge pol. 5. do u drugu pol. 6. st. u numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu [Münzen germanischer Herrscher von der zweiten Hälfte des 5. bis zur zweiten Hälfte des 6. Jahrhunderts aus der numismatischer Sammlung des Archäologischen Museums in Zagreb], Arheološki Vestnik, 32, Ljubljana, 1981., 454-481 [njem. 469-474], Tab. 1-3.
- Demo, Željko*, 1994. Ostrogothic Coinage from Collections in Croatia, Slovenia & Bosnia and Herzegovina, Situla, 32, Ljubljana, 1994.
- Eckhel, Julius, H.*, 1779. Catalogus musei Caesarei Vindobonensis numorum veterum, distributus in partes II, Vindobonae, 1779.
- Erslev, Kristian*, 1992. Medieval Coins in the Christian J. Thomsen Collection: Byzantine, Dark Ages, Crusader, Islamic, England, Serbia, Italy, Spain, Portugal, France and the Low Countries (with Addenda by Alan M. Stahl & Allen G. Berman), Lewisboro, 1992.
- Gennari, Alain*, 2015. The "Sirmium group": about the so-called Gepids siliquae. With a specific catalogue [Il "gruppo di Sirmium": sulle cosiddette siliquae dei Gepidi. Con annesso uno specifico catalogo], Parma, 2015.
- Hahn, Wolfgang*, 1975. (MIB I) - Moneta Imperii Byzantini 1, Wien, 1973.

- Hahn, Wolfgang*, 1978. (MIB II) - Moneta Imperii Byzantini 2, Wien, 1975.
- Hahn, Wolfgang*, 1984. Die letzten Jahre der mediolanenser Münzprägung vor der Schliessung der Münzstätte durch Theoderich, u: La Zecca di Milano, Atti del Convegno internazionale di studio, Milano 9-14. maggio 1983, cura Giovanni Gorini, Milano, 1984., 229-240.
- Italo Vecchi - Nummorum Auctiones Italo Vecchi Ltd*, New York.
- Kat. Ljubljana 1991. *Timotej Knific - Milan Sagadin*, Pismo brez pisave - Arheologija o prvih stoletjih krščanstva na Slovenskem [The Letter without Written Words - The Archaeology of the First Centuries of Christianity in Slovenia], Ljubljana, 1991.
- Kat. Paderborn 2001. Byzanz - Das Licht aus Orient. Kult und Alltag im Byzantinschen Reich vom 4. bis. 15. Jahrhundert, Hrsgs. Christoph Stiegemann, Mainz, 2001.
- Kat. Zemun 1962. *Danica Dimitrijević - Jovan Kovačević - Zdenko Vinski*, Seoba naroda - Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja [The Migration Period - Archaeological Finds in the Yugoslav Danube Basin], Zemun, 1962.
- Kluge, Bernd*, 1994. Römer, Goten und Vandalen. Zeugnisse der Völkerwanderungszeit. Zu einer Neuerwerbung, Museums-Journal, 8/3, Berlin, 1994., 64-67, Pl. 7.
- Kluge, Bernd*, 2004. Das Münzkabinett - Museum und Wissenschaftsinstitut, Das Kabinett 9, Berlin, 2004.
- Kluge, Bernd*, 2014. Direktorenjahre 1992-2014 - Schriftenverzeichnis 1876-2014, Berlin, 2014.
- Kos, Peter*, 1981. Klefova novca ?, Arheološki vestnik, XXXII, 1981., 584-587.
- Kos, Peter*, 1981. a Neue langobardische Viertelsiliquen, Germania 59, Frankfurt am Main, 1981., 97-103.
- Kos, Peter*, 1986. The Monetary Circulation in the Southeastern Alpine Region ca. 300 B.C. - A.D. 1000 [Denarni obtok na prostoru jugovzhodnih Alp], Situla, 24 (1984-1985), Ljubljana, 1986.
- Kos, Peter*, 1988. (FMRSI I-II) - Fundmünzen der römischer Zeit in Slowenien, Tom I-II, Berlin, 1988.
- Lanz - Numismatic Lanz*, München.
- Lukić-Göricke, Hermina*, 2009. Novac germanskih vladara druge polovine 5. do druge polovine 6. st., u: Seoba naroda i srednji vijek - vodič kroz stalni postav, ured. Z. Bojčić, Osijek, 2009., 20-21.
- Martin, Max*, 2000. Mit Sax und Gürtel ausgestattete Männergräber des 6. Jahrhunderts in der Nekropole von Kranj (Slowenien), u: Slovenija in sesednje dežele med antiko in karolinško dobo: Začetki slovenske etnogeneze [Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche: Anfänge der slowenischen Ethnogenese], Situla 39 = Razprave, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 18, Ljubljana, 141-198.
- Meixner, Ivo*, 1956. Nepoznati novac gepidskog kralja Kunimunda [An Unknown Coin of the Gepidic King Cunimund], Numizmatičke vijesti, 6/7, Zagreb, 1956., 4-5.*
- Meixner, Ivo*, 1963. Kovnica Sirmium u vrijeme Seobe naroda [The Mint in Sirmium in the Time of the Migration of Nations / Die Pragestätte Sirmium in der Zeit Völkerwanderung], Numizmatičke vijesti, 10, Zagreb, 1963., 9-10, slika između str. 20-21.
- Meixner, Ivo*, 1968. Tri nepoznata novca kralja Teodorika [Three unknown coins of King Theodorich / Drei unbekante Münzen Königs Theodorich's], Numizmatičke vijesti, 15, Zagreb, 1968., 53-55, Tab. 6.
- Metlich, Michael, A.*, 2004. The Coinage of Ostrogothic Italy, London, 2004.
- Milošević, Petar*, 2001. Arheologija i istorija Sirmijuma, Novi Sad, 2001.

- Mirnik, Ivan - Šemrov, Andrej*, 1998. Byzantine Coins in the Zagreb Archaeological Museum Numismatic Collection - Anastasius I (A.D. 497-518) - Anastasius II (A.D. 713-715), Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, XXX-XXXI (1997-1998), Zagreb, 1998., 129-258.
- Mrkobrad, Dušan*, 1980. Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji, Fontes Archaeologiae Iugoslaviae III / Monografije 6, Beograd, 1980.
- Muratori, Lodovico, A.*, 1739. De moneta sive Jure cudendi Nummos, Dissertatio vigesimaseptima, u: Antiquitates italicæ mediæ ævi, Tomus secundus, Mediolani, 1739.
- MZR - Münz Zentrum Rheinland, Solingen-Ohligs, Njemačka.
- Kat. Osijek 2009. Seoba naroda i Srednji vijek (Vodič kroz stalni postav) [The Migration Period and Middle Ages (Guide to the Permanent Display)], ur. Zvonko Bojčić, Osijek, 2009.
- NAC - Numismatica Ars Classica A.G., Zürich, Švicarska.
- N-N - Numismatic Nauman GmbH, Beč, Austrija.
- Popović, Vladislav*, 1982. Desintegration und Ruralisation der Städte im Ost-Illyricum vom 5. bis 7. Jahrhunderts n. Chr. u: Palast und Hütte: Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vor- und Frühgeschichtlern (Tagungsbeiträge eines Symposiums der Alexander-von-Humboldt-Stiftung Bonn-Bad Godesberg, veranstaltet vom 25. - 30. November 1979 in Berlin), Mainz, 1982., 545-566.
- Popović, Vladislav*, 2003. Grad careva i mučenika (Sabrani radovi o arheologiji i istoriji Sirmiuma), Blago Sirmijuma 1, Sremska Mitrovica, 2003.
- Preložnik, Andrej*, 2008. Fibula s podobo Haris iz Nina - poreklo in pomen [Fibula with Charis from Nin - Origin and Meaning], u: Srednji vek / Mittelalter - Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino / Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Pannonischen Tiefebene, ur. M. Guštin, Ljubljana, 2008., 203-209 [engl. 209].
- Radić, Vesna - Ivanišević, Vujadin*, 2006. Vizantijski novac iz Narodnog muzeja u Beogradu [Byzantine Coins from the National Museum in Belgrade], Beograd, 2006.
- Rauch - Auktionshaus H. D. Rauch GmbH, Beč, Austrija.
- Ross, Marvin, C.*, 1962. Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection 1, Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Paintings, Washington D. C., 1962.
- Sambon, Giulio*, 1912. Repertorio generale delle monete coniate in Italia e da Italiani all'estero dal secolo V° al XX°, Parigi, 1912.
- Schmidt, Ludwig*, 2017. Die Ostgermanen (Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung), München, 1969.
- Sever, Deniz*, 2016. A Pilgrim's Self-Identification: Sixth- and Seventh-Century Lead Pilgrim Flasks from the Holy Land, Diogenes, 4, Birmingham, 2016., 35-48.
- Smith, Charles, B. Jr.*, 2007. Rani srednji vek i Vizantija - Numizmatička istorija južnoslovenskih zemalja ilustrovana primercima iz kolekcije autora (IV) [The Early Middle Ages and Byzantium - The numismatic history of the southern slavic lands illustrated by examples from the collection of the author (IV)], Denar, 29, Beograd, 2007., 16-18.
- Stare, Vida*, 1980. Kranj nekropola iz časa preseljavanja ljudstev [Kranj - Die Nekropole der Völkerwanderungszeit], Katalogi in monografije, 18, Ljubljana, 1980.
- Stefan, Friedrich*, 1925. Die Münzstätte Sirmium unter den Ostgoten und Gepiden, Halle, 1925, 128, Taf. 298, 1-10.
- Stefan, Friedrich*, 1925. Die germanische Landnahme im Ostalpenraum bis zum Ausgang der Völkerwanderung, Das Joanneum, 6, Graz, 1943., 29-112.

- Šmid, Walter, 1939. Kranj v davnini [Kranj in the Past*], u/in: J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja [Histoire de la Ville de Kranj / Geschichte der Stadt Krain], Kranj, 1939., 3-8, Sl. 1-15.
- Tanini, Girolamo, 1791. Supplementum ad Banduri Numismata Imperatorum Romanorum, Roma, 1791.
- Thomsen, Christian, Jürgensen - *Catalogue de la collection de monnaies de feu Christian Jürgensen Thomsen*. Seconde partie: Les monnaies du Moyen-âge, Tome I, Copenhague, 1873.
- Vinski, Zdenko, 1980. Ovrednotenje grobnih pridatkov [Betrachtungen zur Auswertung des Grabbeigabefundstoffes der völkerwanderungszeitlichen Nekropole in Kranj], u: Stare, 1980., 17-32 [91-104]
- Vičić, Boris, 1990. Horizontalna stratigrafija poznoantičnega grobišča na Rifniku [Die horizontale Stratigraphie der spätantiken Nekropole auf Rifnik], Arheološki Vestnik, 41, Ljubljana, 1990., 429-454 [njem. 453-454].
- Vikan, Gary, 1982. Byzantine Pilgrimage Art, *Dumbarton Oaks Byzantine Collection* 5, Washington D. C., 1982.
- Vulić, Hrvoje, 2016. Kamenica - ókeresztény császári központ Vinkovciban, u/in: *Szent Márton - Kereszténység a római világ határáb*, ed. R. Tóth, T. Vida, I. Takács, Pannonhalma-Szombathely, 2016., 90-92.
- Vulić, Hrvoje, 2016.a Kamenica - An imperial early Christian complex at Vinkovci, Croatia, in: *Saint Martin and Pannonia. Christianity on the Frontiers of the Roman World*, Pannonhalma-Szombathely, 2016., 90-92.
- Vulić, Hrvoje, 2016.b Eine frühchristliche Anlage in Kamenica bei Cibalae/Vinkovci: Vorbericht zu den archäologischen Untersuchungen in den Jahren 2012 bis 2015, u/in: *GrenzÜbergänge - Spätromisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau*, Akten des 27. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum, Ruma, 4.-7.11.2015., Eds. I. Bugarski, O. Heinrich-Tamáská, V. Ivanišević & D. Syrbe, *Forschungen zu Spätantike und Mittelalter* 4, Remshalden, 2016., 133-144.
- Walter, Susanne, 2008. Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Mengen, *Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg* 82, Stuttgart, 2008.
- Werner, Joachim, 1933./1936. Silbermünzen Teoderichs d. Gr. von Mengen (Oberbaden), *Badische Fundberichte*, 3 (1933), Karlsruhe, 1936., 89-96.
- Žmavec, Jak, 1903. Das Gräberfeld im Lajh bei Krainburg, *Jahrbuch der k.k. Zentral-Kommission der Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, N. F. 2, Wien, 1903., 233-274.